

ZJAWISKO CYBERPRZEMOCY W KONTEKŚCIE BEZPIECZEŃSTWA DZIECI W SIECI

CYBERBULLYING IN THE CONTEXT OF ONLINE CHILD SAFETY

Streszczenie: Artykuł podejmuje problematykę cyberprzemocy jako zjawiska coraz bardziej powszechnego, ze względu na łatwy dostęp do nowoczesnych technologii informacyjnych i komunikacyjnych, również wśród dzieci i młodzieży. Mylne wyobrażenie, że w sieci jest się anonimowym i bezkarnym, powoduje szereg zachowań, które są nieprzyzwoite, obsceniczne i często niezgodne z obowiązującym prawem. Okazuje się jednak, że ofiary cyberprzemocy są chronione przez prawo, a cyberprzestępcy ponoszą konsekwencje za swoje czyny. Taka sytuacja to jednak ostateczność, dlatego tak ważna jest profilaktyka i uświadamianie nawet najmłodszych dzieci, gdyż skutki cyberprzemocy mogą być ogromne, przejawiające się w problemach natury emocjonalnej i psychicznej, a nawet poważniejsze, prowadzące do wykluczenia, depresji i samobójstw.

Słowa kluczowe: cyberprzemoc, sprawca, ofiara, świadek, profilaktyka cyberzagrożeń, odpowiedzialność prawna za cyberprzestępstwa.

Summary: The article deals with the issue of cyberbullying as an increasingly common phenomenon due to easy access to modern information and communication technologies, also among children and adolescents. The misconception that you are anonymous and unpunished on the web causes a series of behaviors that are indecent, obscene and often against the law. However, it turns out that victims of cyberbullying are protected by law, and cybercrimi-

nals bear the consequences for their actions. This situation is, however, the last resort, which is why prevention and awareness of even the youngest children is so important, because the effects of cyberbullying can be enormous, manifesting in problems of an emotional and psychological nature, and even more serious, leading to exclusion, depression and suicide.

Keywords: cyberbullying, perpetrator, victim, witness, prevention of cyber threats, legal liability for cybercrime.

Wstęp

Nowe technologie szturmem wkraczają w każdy zakamarek ludzkiej egzystencji. Ich obecność jest odczuwalna na każdym kroku – w domu, w szkole, w pracy. Te nowoczesne rozwiązania mają na celu ułatwienie życia, wspomaganie w wykonywaniu codziennych czynności, optymalizację pracy zawodowej, nauczania, rozwoju i wielu innych aspektów życia.

Świat Internetu oferuje mnogość korzyści jego użytkownikom, ale niesie ze sobą również wiele zagrożeń. W przypadku osób dorosłych, nieco trudniej o wystąpienie negatywnych skutków funkcjonowania w *sieci*. Niestety, dzieci, jako jednostki zdecydowanie bardziej podatne na wszystkie bodźce i sygnały z zewnątrz, łatwowierne, wrażliwe i skłonne do poddawania się manipulacjom, są wręcz idealnym celem dla negatywnych zachowań, których wielu dopuszcza się za pomocą Internetu.

Cyberświat był kiedyś nowością. Teraz jest częścią codzienności rodziców, nauczycieli i dzieci [Rywczyńska, Wójcik 2018, s. 4]. Aby zadbać o prawidłowy rozwój dziecka, koniecznym jest weryfikowanie zachowań, jakich dopuszcza się w Internecie oraz których jest odbiorcą. Nieprawidłowe treści dostępne bez przeszkód, nietrudno również stać się obiektem zachowań nieodpowiednich, a niekiedy wręcz patologicznych, na co żaden rodzic i pedagog nie może pozwolić.

Rozwijanie kompetencji z zakresu korzystania z dóbr cyfrowych jest aktualnie umiejętnością pożądaną, bez której trudno o sprawne funkcjonowanie w społeczeństwie. Nie można jednak zapominać, że niesie ono ze sobą pewien zakres ryzyka, stąd też ważnym jest ustalenie: jaki wiek dziecka jest odpowiedni dla rozpoczęcia przygody z Internetem oraz w jaki sposób zapewnić mu skuteczną edukację w obszarze poruszania się w *Sieci*, by zapobiec odbiorowi treści negatywnych, przyswajaniu zachowań niepożądanych i pozostania obiektem narażonym na zachowania przestępcze, włączając w to także różne postaci cyberprzemocy.

Cyberprzemoc w ujęciu definicyjnym

Pojęcie *cyberprzemoc* to odpowiednik *ang. Cyberbullying*, czyli określenia oznaczającego przemoc za użyciem środków elektronicznych [Barlińska, Szuster 2014, s. 13]. To zachowanie zawiera w sobie czynności zmierzające do atakowania ofiary za pomocą wiadomości e-mail za użyciem portali społecznościowych, for i blogów, ale także telefonów i wiadomości SMS.

Od wielu lat toczy się spór w odniesieniu do wymiaru, w jakim należy definiować pojęcie cyberprzemocy. Psychologowie są jednak zgodni co do tego, że największy aspekt tego zjawiska obejmuje płaszczyznę behawioralną, gdzie ponad przyczyny wynosi się skutki działania tego typu agresji. Mając to na uwadze i jednocześnie określając cyberprzemoc jako agresywne „zachowania, których następstwem jest krzywda jednostkowa” [Bandura 1973, s. 5], zdefiniujemy ją jako działania toczone za użyciem środków elektronicznych, zmierzające do wyrządzenia szkody poprzez zachowania niezgodne z obowiązującymi normami moralnymi i społecznymi.

Początkowo, cyberprzemoc uznawano za „umyślną i powtarzającą się (wielokrotną) krzywdę spowodowaną przy pomocy tekstu elektronicznego” [Czesławiak 2020]. Obecnie zjawisko to jest określane również jako zachowanie wyrządzające szkody emocjonalne, realizowane za użyciem środków elektronicznych lub jako „nękanie, dręczenie, prześladowanie w Internecie. Niezależnie od określenia, jej celem zawsze jest wyrządzenie krzywdy drugiej osobie. Cyberprzemoc to – podobnie jak przemoc tradycyjna – regularne, podejmowane z premedytacją działanie wobec słabszego, który nie może się bronić” [Borkowska 2019, s. 9].

Warto wspomnieć, że cyberprzemoc nie jest tożsama z pojęciem przemocy rówieśniczej, a jedynie sposobem jej realizowania. Poprzez łatwy dostęp do Internetu, cyberprzemoc bardzo szybko ewaluowała właśnie w kontekście metod realizowanych w sferze przemocy rówieśniczej, stanowiącej aktualnie jedno z pierwszych narzędzi, do jakich sięga młodzież, by wyrządzić szkodę rówieśnikowi. Niestety, jeśli chodzi o skutki jej realizowania, Internet i pozostałe narzędzia dla cyberprzemocy, w rękach małoletnich, są potężną bronią i niestety konsekwencje jej użycia bywają tragiczne w skutkach.

Aby móc mówić o zjawisku cyberprzemocy należy rozróżnić sytuacje, które pod nią podchodzą. Wśród rodzajów cyberprzemocy odnajdujemy następujące: *trollowanie*, *hejting*, *flaming*, *seksting*, *grooming*, *phishing (spoofing)*, *cyberstalking*, *happy slapping*, *poniżenie (denigration)*, *outing*, *agresja techniczna* [Kowalski, Limber, Agatson 2008, s. 43–51].

Trollowanie, inaczej *trolling* (pochodzi od angielskiego *trolling for fish*, czyli „łowienie na haczyk”), spotykany często na internetowych forach, polega na

celowym prowokowaniu innych uczestników dyskusji poprzez wypowiedzi o charakterze obraźliwym, osobistym, czasem nawet niezwiązanym z tematem. Celem takiego działania jest skupienie uwagi na trollu, wzbudzenie negatywnych emocji i dezorganizacja grupy. Najlepszym rozwiązaniem w takiej sytuacji jest nie dać się sprowokować i nie wchodzić w dyskusję z trollem, który widząc brak reakcji, rezygnuje ze swojej aktywności.

Bardziej znanym pojęciem dla szerszego grona odbiorców jest zjawisko *hejtingu* (prawdopodobnie z powodu nagłaśniania go przez media). *Hejt* pochodzi z języka angielskiego (*hate*) i oznacza nienawiść. *Hejt* to działanie w sieci, które przejawia złość, wrogość, agresję albo nienawiść. *Hejter* często przy pisaniu negatywnych komentarzy na temat różnych osób, wydarzeń czy przedmiotów odczuwa przyjemność. Wypowiedzi *hejtera* są często obraźliwe, nienawistne albo skrajnie krytyczne. Próbuje on rozszłościć pozostałych użytkowników, neguje ich posty, „daje minusy” zamieszczanym przez innych filmom czy zdjęciom, zakłada wiele kont, by negatywnych komentarzy było więcej. Źródłem zachowań *hejtera* nierzadko są jego własne niepowodzenia życiowe, brak sukcesów albo zazdrość z powodu czyichś dokonań.

Nieco bardziej brutalnym od *trollingu* i *hejtingu* zachowaniem jest tzw. *flaming* (od *flame war* – wojna na obelgi), polegający na świadomym i celowym podburzaniu uczestników dyskusji w Internecie, mogący doprowadzić do agresji. Efektem *flamigu* może być groźenie innym, szantażowanie, a nawet zmuszanie kogoś do określonego zachowania. *Flaming* jest działaniem, w którym się oddziałuje na psychikę odbiorcy z wykorzystaniem gróźb w Internecie lub przez telefon.

Szczególnie niebezpieczny dla dzieci i młodzieży jest tzw. *seksting* (pochodzi od połączenia słów *seks* i *texting* – pisanie wiadomości), oznaczający komunikację za pomocą telefonów i Internetu polegającą na przesyłaniu sobie wiadomości (informacji, zdjęć, filmów) o charakterze seksualnym. Młodzi ludzie odkrywający swoją seksualność, namawiani przez rówieśników uprawiają *seksting*, co niesie za sobą niechciane upublicznianie tych informacji, a potem trafienie w nieodpowiednie ręce. Ponadto wiąże się to z określonym postrzeganiem fizyczności (bo jeśli ktoś odbiega od pewnych kanonów urody, jest negowany) oraz z zaburzeniami w nawiązywaniu relacji intymnych. *Seksting* jest szczególnie groźny dla najmłodszych dzieci, gdyż coraz częściej mówi się o tzw. *child grooming*, czyli o uwodzeniu dzieci. W przypadku funkcjonowania w sieci nigdy nie mamy pewności, kto jest po drugiej stronie ekranu. Tę anonimowość wykorzystują często pedofile, którzy w Internecie szukają swoich ofiar, stopniowo nawiązując z nimi relację i przyjaźń. Kolejnym działaniem pedofila może być nakłanianie dzieci do różnych zachowań o charakterze seksualnym, np. do przesyłania nagich zdjęć, do prostytutki, udziału w pornografii

czy fizycznych zbliżeń. Pedofil uprawiający grooming buduje zaufanie z dzieckiem (czasem podając się za rówieśnika, idola itp.), a następnie przechodzi do rozmów w kontekście seksualnym.

Rzadszym, ale niebezpiecznym rodzajem cyberprzemocy jest *phishing* (*spoofing*), polegający na kradzieży tożsamości. Przestępca podszywa się pod inną osobę w celu wyłudzenia poufnych danych, takich jak pesel, nr konta bankowego, adres itp. po to, by osiągnąć jakąś korzyść, np. ukraść pieniądze z konta bankowego. Takie osoby włamują się (albo tworzą) na profile społecznościowe albo tworzą fikcyjne strony znanych instytucji (np. banków lub sklepów), a my logujemy się na te strony albo podajemy kod BLIK naszemu znajomemu, który nas o to prosi, w efekcie tracąc pieniądze.

Wśród różnych rodzajów przemocy internetowej jest również *cyberstalking* (śledzenie), czyli używanie nowoczesnych technologii informacyjnych do nękania innych osób. Polega na uporczywym dręczeniu wybranej osoby poprzez np. wysyłanie smsów, wiadomości, rozsyłanie korespondencji czy komentarze na temat tej osoby na różnych forach. Inną formą cyberprzemocy jest *happy slapping*, gdzie sprawca niespodziewanie atakuje przypadkowego człowieka (okrada go, bije, niszczy jego rzeczy), i jednocześnie to filmuje albo robi zdjęcia (najczęściej za pomocą telefonu). Następnie ten materiał przesyła innym osobom lub upublicznia w Internecie. Ofiarami *happy slappingu* bywają osoby przypadkowe, jak i znajome, np. z tej samej szkoły.

Wśród zachowań przemocowych z wykorzystaniem narzędzi komunikacyjnych wymienia się także poniżenie (*denigration*) oraz *outing*. Poniżenie dotyczy upowszechniania nieprawdziwych i obraźliwych treści lub materiałów na temat innych osób, w których one rzekomo brały udział. Natomiast *outing* wiąże się z upublicznieniem tajemnic przez sprawcę, czyli udostępnienie materiałów (np. rozmów, zdjęć filmów) innym osobom bez zgody właściciela.

Częstym zachowaniem, zwłaszcza u młodzieży, jest *wykluczenie*, czyli celowe usunięcie z określonej grupy (np. na profilu społecznościowym). Dla nastolatków, dla których poczucie przynależności i bycie akceptowanym jest szczególnie ważne, wykluczenie bywa źródłem wielu negatywnych przeżyć i sytuacji.

Do cyberprzemocy zalicza się także *agresję techniczną* związaną z celowym włamywaniem się do komputerów innych ludzi, blokowaniem dostępu do pewnych funkcji czy usług albo rozsyłanie wirusów komputerowych.

Przy analizowaniu różnych form cyberprzemocy należy mieć na uwadze to, że nie występuje w jednorodnej postaci spośród wyżej wymienionych, ale łączy w sobie kilka różnych rodzajów zachowań. Ponadto typologie te muszą być ciągle aktualizowane ze względu na ciągły i dynamiczny rozwój technologii informacyjnych.

Agresja w sieci w kontekście innych form zachowań przemocowych

Raport z ogólnopolskiego badania uczniów NASK – przeprowadzony w 2019 roku pokazuje, że obecnie co najmniej połowa młodych użytkowników Internetu miała styczność z problemem cyberprzemocy, a co trzecia osoba doświadczyła jej osobiście [Borkowska 2019, s. 11].

Według badań, 32,2% uczniów doznało pod swoim adresem wyzywk w formie elektronicznej. 19,4% było publicznie poniżanych i ośmieszanych, 13,6% otrzymało groźby pod swoim adresem, 11,1% było szantażowanych, a 13% skradziono tożsamość [tamże].

Skala tego zjawiska pokazuje, w jak zaawansowanym stadium znajduje się ten problem. Nie jest on niestety jedynym w środowisku małoletnich, o czym świadczą m.in. dane udostępnione przez Instytut Badań Edukacyjnych, gdzie na czele rankingu, pośród zachowań przemocowych, znajdują się agresja werbalna i relacyjna, przodujące przed przemocą fizyczną i materialną. Obecnie szacuje się, że co czwarty uczeń miał co najmniej raz styczność z tymi zjawiskami¹.

W środowisku małoletnich, których inteligencja emocjonalna nie jest jeszcze odpowiednio wykształcona, są to formy przemocy prowadzące do problemów psychicznych, depresji, a nawet samobójstw. Szczególnym zadaniem zarówno pedagogów, jak i rodziców, jest w tym przypadku szczególne powzięcie uwagi na przesłanki mogące sygnalizować problemy z zachowaniami przemocowymi.

Cyberprzemoc, rozpatrywana w kontekście behawioralnym, stanowi zjawisko szczególnie zagrażające jego ofiarom. Jest ona stawiana na równi z agresją słowną i przemocą fizyczną, których zarówno znamiona, jak i konsekwencje są podobne. Mowa tutaj przede wszystkim o zaburzeniach psychicznych, jakich doznają ich ofiary, skłonnościach do depresji, a także znacznego spadku koncentracji, opuszczenia w nauce, nagłego wzrostu agresji [Danowski, Krupińska 2007, s. 46]. Te z kolei mogą prowadzić do depresji, samookaleczeń, a w ostateczności także, wspomnianych wcześniej – samobójstw.

Uczestnicy cyberprzemocy – dzieci w rolach sprawców, ofiar i świadków

Rozpatrując problem cyberprzemocy wśród dzieci, warto zwrócić szczególną uwagę na predyspozycje kwalifikujące pewne jednostki do roli ofiar

¹ <http://www.ibe.edu.pl/pl/babel/11-media/aktualnosci-prasowe/381-przemoc-w-polskiej-szkole-jak-naprawde-wyglada> (02.05.2020).

i sprawców. Zjawisko cyberprzemocy wśród dzieci jest szczególnie niebezpiecznym, gdyż dotyka ono w szczególności jednostki słabsze [Czemierchowska-Koruba 2014, s. 9]. Zwykle to dzieci, które osiągają gorsze wyniki w nauce, pochodzą z biednych rodzin, są wycofane społecznie, posiadają pewne cechy umniejszające ich atrakcyjności w towarzystwie rówieśników i nie integrują się z grupą, stają się ofiarami różnych form przemocy. Nie należy jednak interpretować tego jako jedynego wyznacznika, bowiem istnieje również grono ofiar, którym zdawać by się mogło, niczego nie brakuje. Pochodzą z majątnych rodzin, dobrze się uczą, są odpowiednio rozwinięte zarówno fizycznie, jak i psychicznie, a jednak dotyka ich ten sam problem. W tym miejscu potwierdzenie znajdują słowa E. Czemierchowskiej-Koruby, która twierdzi, że „to raczej pewne mechanizmy grupowe powodują, że w niektórych zespołach pojawia się kozioł ofiarny” [tamże].

Mówiąc o mechanizmach grupowych, kluczowym jest zrozumienie podstaw psychologii i sposobów działania, jakie zwykle w takich sytuacjach obserwuje się u dzieci. Z reguły bywa tak, że im mniej pewne siebie jest dziecko i im większą słabość okazuje rówieśnikom, tym częściej staje się ofiarą prześladowań. Podobny mechanizm działa w przypadku drugiej grupy dzieci, gdzie najczęściej to zazdrość rówieśników sprawia, że są wyśmiewane, dręczone i szykanowane. W tym momencie zahaczamy o aspekt motywacji sprawców, które mogą być odmienne w zależności od potencjalnej ofiary.

Jak wspomniano powyżej, wielokrotnie ofiarami cyberprzemocy, jak również innych form przemocy, stają się dzieci, wobec których sprawcy pałają niechęcią – bywa, że spowodowaną zazdrością, a agresją chcą sprawić, że oni sami poczują się lepiej [Fenik 2013, s. 2]. Przedstawia nam to obraz sprawców, jako osób z poważnymi zaburzeniami – zwykle o podłożu głęboko emocjonalnym, które nie radząc sobie z własnymi problemami, starają się stłumić je agresją i za jej pomocą udowodnić sobie i pozostałym rówieśnikom swoją wyższość nad nimi. Dzieci, jako cyberagresorzy, to często również jednostki poszukujące uwagi, odwetu za doznane krzywdy, a niekiedy nawet lubujące się w wyrządzaniu krzywdy i czerpiące radość z pokazania własnej siły [Szmyd 2015, s. 11]. To typy zachowań wymagające natychmiastowej reakcji, która z jednej strony wyeliminuje ich negatywne postępowanie, a z drugiej – pomoże uporać się z własnymi problemami.

Kwestią nader interesującą, z psychologicznego punktu widzenia, są dzieci będące świadkami cyberprzemocy. Aktualnie, popularną formą tego typu zachowań jest udostępnianie kompromitujących filmów i publiczne ośmieszanie rówieśników na portalach społecznościowych. W takim wypadku, istnieje niemalże niezliczona ilość osób mogących mieć styczność z godzącym w godność drugiej osoby, materiałem. Z reguły są to rówieśnicy, współni znajomi z klasy,

ze szkoły lub z podwórka, którzy powinni stać w obronie ofiar, zgłaszając problem rodzicom lub pedagogom szkolnym [Wojtasik 2018, s. 16].

„Czynnikiem komplikującym jest przynależność świadków do kilku różnych kategorii. Niektórzy stoją po stronie napastników (...) Inni reagują na przemoc jako obrońcy (...)” [Czemierchowska-Koruba 2014, s. 12]. Istnieje także grupa tzw. obserwatorów, którzy widząc problem, wykazują się całkowitym brakiem reakcji. Niestety, obecnie obserwuje się wysoki poziom bierności w tym aspekcie, co wynika z braku edukacji odnośnie konsekwencji takich działań, lekceważenia ich, a często także strachu, by nie zostać kolejną ofiarą, co z jednej strony można rozpatrywać jako usprawiedliwienie dla obserwatorów, które tak naprawdę jest biernym przyzwoleniem na realizowane zachowania przemocowe.

Symptomy cyberprzemocy w środowisku szkolnym

Cyberprzemoc, mimo że jest zachowaniem w głównej mierze realizowanym w sferze wirtualnej, znacząco wpływa na zachowanie ofiar w rzeczywistości. To zjawisko na tyle silnie obciążające psychikę ofiary, że w większości przypadków nietrudno jest wyróżnić potencjalną ofiarę z tłumu *zwykłych* rówieśników [Pyżalski 2010, s. 31].

Istnieją określone przesłanki, na jakie powinni zwracać uwagę zarówno rodzice, dzieci, jak i pedagodzy, pozwalające na zdiagnozowanie sytuacji zagrożeniowej i podjęcie odpowiedniej reakcji. To przede wszystkim objawy o podłożu psychicznym i emocjonalnym, które zignorowane, mogą prowadzić do tragedii.

Objawy, o których mowa, to przede wszystkim:

- „wzrost napięcia emocjonalnego, niezdolność do rozluźnienia, tzw. zamroźony strach;
- skrywany płacz, niska samoocena, wycofanie, skłonność do izolacji;
- chroniczny smutek, depresja, natręctwa, zachowania kompulsywne;
- słaba kontrola emocji, impulsywność, zmienność nastroju” [Szmyd 2015, s. 11].

Inteligencja emocjonalna u dzieci, nie będąc jeszcze w pełni wykształconą, uniemożliwia całkowite skrywanie emocji, jakie wiążą się z cyberprześladowaniem, a aspekt emocjonalny jego doświadczania, w wielu przypadkach pozwala na zaobserwowanie problemu.

Oprócz wymienionych symptomów, szczególną uwagę należy zwrócić także na wzrost agresji u dziecka, nagłe pogorszenie w kontaktach z rówieśnikami, widoczną nieufność, lęki, chęć izolacji i awersję do otoczenia [tamże].

Strategie przeciwdziałania cyberprzemocy w szkole

„Przerwanie przemocy jest podstawową i pierwszą potrzebą ofiary, niezależnie od jej opinii i odczuć”. To słowa K. Fenik, nawiązujące zarówno do konieczności podjęcia szybkiej reakcji w sytuacji zaobserwowania zachowań nietypowych, wskazujących na stosowanie jakiegokolwiek formy przemocy wobec jednego z podopiecznych, ale również sugerujące ryzyko wystąpienia kolejnego niebezpieczeństwa, jakim jest syndrom stockholmski [Fenik 2013, s. 10] i zapożyczenie zachowań agresora oraz wykorzystywanie ich w celu nieświadomego odreagowania niekomfortowej sytuacji i/lub pokazania, że utożsamia się z nim.

Kluczowym w tym aspekcie jest sprawne wyeliminowanie problemu, poprzez realizowanie skutecznych strategii przeciwdziałania przemocy w środowisku szkolnym. Tym, co możemy zrobić, aby uchronić dzieci przed zachowaniami przemocowymi, jest ich ciągle edukowanie w tym zakresie. Nauczyciele szkolni mają dostęp do scenariuszy lekcji i filmów edukacyjnych, które specjalnie dopasowane do wieku dzieci, uświadamiają im powagę sytuacji, pokazując jednocześnie – jak bardzo takie zachowania mogą być niebezpieczne. Warto wspomnieć, że w tym przypadku propaguje się tak samo zrozumienie ofiar i świadków cyberprzemocy, jak również ich oprawców, by m.in. uchronić ich przed szykanami i przeistoczeniem się z roli sprawcy w rolę ofiary.

Przykładem działań edukacyjnych z tego zakresu jest dostępny na stronie www.dzieckowsieci.pl, „krótki film prezentujący przypadek cyberprzemocy z perspektywy ofiary, sprawcy oraz świadka” [Wojtasik 2008, s. 9]. To ciekawy materiał, który po obejrzeniu, może posłużyć jako przedmiot debaty klasowej.

W kontekście skutecznej walki z cyberprzemocą, istotnym jest przede wszystkim wskazanie dróg i możliwości reagowania na pewne przejawy zachowań przemocowych, zarówno kierowanych w stronę dziecka, jak i w stronę jego rówieśników, czego dziecko może być biernym obserwatorem.

Ważnym aspektem edukacji jest również podnoszenie świadomości pedagogów, dotyczącej działań, jakie powinny zostać podjęte w sytuacji ujawnienia problemu cyberprzemocy w szkole. Aby skutecznie zwalczyć negatywne zachowania, szkoła powinna posiadać opracowaną strategię zwalczania problemu cyberprzemocy, która jednoznacznie wskaże jak należy reagować, jakimi środkami i narzędziami posłużyć się, aby zarówno pomóc ofiarom, jak i sprawcom przemocy rówieśniczej realizowanej w ten sposób.

Zasady odpowiedzialnego korzystania z telefonów, tabletów i komputerów

Aby mieć pewność, że urządzenia elektroniczne, z których korzysta dziecko, nie spowodują na nie zagrożenia, należy pamiętać o tym, aby ściśle je kontrolować. Jednym z elementów budujących odpowiedzialność w sieci jest kształtowanie wartości oraz nadawanie priorytetów, za jakimi dziecko powinno podążać. Warto porozmawiać z dzieckiem i wytłumaczyć mu, że komputer, telefon i tablet są urządzeniami wprowadzającymi wiele korzyści do Naszego życia, ale nieodpowiedzialnie użytkowane, mogą przynieść ogrom negatywnych konsekwencji.

Edukacja w zakresie zagrożeń, jakie niesie ze sobą cyberświat, to tylko jeden z aspektów walki z cyberprzemocą. Koniecznym jest sprawowanie ciągłej kontroli nad tym: co dziecko przegląda, z kim się kontaktuje w Internecie, w jaki sposób się zachowuje i ile czasu tam spędza [Szymid 2015, s. 14–15]. Istnieją proste sposoby na to, by uchronić je przed niebezpieczeństwem – m.in. uczulając na nieotwieranie nieznannej korespondencji, a także stosując zaawansowane programy antywirusowe, programy typu Ad-Block i anty-spamowe. To z tych źródeł wielokrotnie dzieci otrzymują treści nieodpowiednie dla nich, które zwykle po kliknięciu w linka, przenoszą je na „niebezpieczną” stronę, gdzie są całkowicie bezbronni.

Kolejnym z czynników, jakie mogą uchronić dziecko przed staniem się ofiarą cyberprzemocy, jest obdarzenie go zaufaniem i szczerą rozmową. Szacuje się, że „aż 23% rodziców w ogóle nie rozmawiało z dziećmi o bezpieczeństwie w sieci, a spośród tych, którzy to robili, tylko połowa poruszała temat niebezpiecznych treści”². Dziecko powinno mieć świadomość tego, że w razie, gdy będzie działo się coś złego, zawsze może porozmawiać o tym z rodzicem lub pedagogiem. W szczególności jest to ważnym w obszarze cyberprzemocy, gdzie szykanowane przez rówieśników na portalach społecznościowych (prawdopodobnie również w szkole lub na podwórku), powinno sygnalizować wszelkie problemy, a nie tłumić je w sobie i tym samym, zapewniać bezkarność oprawcom.

Internet i urządzenia mobilne to przede wszystkim narzędzia. Nie można powiedzieć, że są one same w sobie złe, bo tak nie jest. To ich użytkownicy decydują o tym, czy smartfony, portale społecznościowe lub inne miejsca wirtualnych spotkań, są bezpieczne [Wojtasik 2008, s. 16].

² <http://www.dzieckowsieci.pl/> (03.05.2020).

Systemowe wsparcie ofiar cyberprzemocy – inicjowanie współpracy z rodzicami w kierunku zwalczania problemu cyberprzemocy wśród uczniów

Aby zminimalizować ryzyko negatywnych zachowań wśród dzieci, koniecznym jest ścisła współpraca pomiędzy pedagogami a rodzicami. Szczególnie w obszarze przemocy w świecie cyfrowym, która to dotyka coraz większą liczbę dzieci.

„Najważniejsze znaczenie dla zapewnienia podstaw bezpieczeństwa cyfrowego w szkole odgrywają działania profilaktyczne (prewencyjne) prowadzone wobec i z udziałem wszystkich członków społeczności szkolnej: uczniów i ich rodziców, dyrektorów, nauczycieli i innych pracowników szkoły (np. psychologów, pedagogów, pracowników sekretariatu)”³. Kluczem do zapewnienia sukcesu w realizowanych działaniach jest ich charakter systemowy, czyli działanie w sposób ciągły i skoordynowany, przy czym ich zakres jest częścią programu wychowawczo-profilaktycznego, realizowanego przez szkołę.

Polityka bezpieczeństwa cyfrowego powinna być szerzona w szkołach i uzupełniana w domach. Dzieci muszą być świadome tego, że mogą liczyć na pomoc ze strony dorosłych.

Jak dotąd, niestety tylko „co dziesiąte dziecko zawiadamia o takich przypadkach swoich rodziców lub nauczyciela” [Wojtasik 2008, s. 8]. Aby to zmienić, m.in. Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę, prowadzi od lat szereg kampanii reklamowych, promujących proaktywne postawy rodziców i wobec cyberprzemocy w środowisku szkolnym.

Propagowanie działań profilaktycznych oraz skutecznych interwencji wobec uczniów doświadczających przemocy w sieci i ich prześladowców

Do nadrzędnych celów szkoły powinno należeć realizowanie działań profilaktycznych, mających na celu wyeliminowanie ryzyka wystąpienia zjawiska cyberprzemocy. Aby zapewnić tę możliwość, środowisko szkolne musi zapewnić funkcjonowanie czterech głównych elementów, które spełnione, ograniczą zagrożenia do minimum:

- szkoła powinna być miejscem przyjaznym, pełnym ciepła i życzliwości;
- należy wytyczyć jasne granice dopuszczalnych zachowań;

³ *Bezpieczna szkoła. Zagrożenia i zalecane działania profilaktyczne w zakresie bezpieczeństwa fizycznego i cyfrowego uczniów*, <https://sp3-ustka.pl/images/bezpieczenstwo.pdf> (03.05.2020).

- koniecznym jest budowanie sprzyjających warunków do wytworzenia pozytywnych więzi pomiędzy dzieckiem a pedagogiem;
- zapewnienie właściwej edukacji z zakresu posługiwania się narzędziami z dostępem do Internetu;

Rolą szkoły jest, oprócz realizowania działań edukacyjnych i innych działań zapobiegających powstawaniu cyberprzemocy, również ochrona dzieci, które tej przemocy doświadczyły. Niezmiernie ważnym jest w tym przypadku zapewnienie im powszechnego wsparcia i specjalistycznej opieki psychologicznej, które pomogą w przezwyciężeniu krzywd, jakich doznały. Również postawienie diagnozy psychologicznej wobec sprawcy uznaje się za podstawową czynność z zakresu interwencji przeciw zjawisku przemocowemu.

Bardzo ważnym zadaniem szkoły w kontekście cyberprzemocy jest opracowanie programu interwencji i reakcji w przypadku wystąpienia takiej sytuacji, oczywiście z uwzględnieniem potrzeb i możliwości placówki. Mowa tutaj przede wszystkim o zidentyfikowaniu ofiary i sprawcy, zgromadzeniu dowodów oraz objęciu opieką, zarówno ofiarę, jak i sprawcę oraz pracowanie nad zmianą jego postawy.

Placówki oświatowe to główne podmioty, odpowiedzialne za identyfikację zagrożeń, które „realizując programy profilaktyczne i wychowawcze prowadzone w ramach zajęć szkolnych z udziałem funkcjonariuszy Policji, pokazują młodzieży właściwe wzorce postaw i zachowań” [Walendzik 2020]. Działania prowadzone przez szkoły powinny zawierać się w:

- działaniach integrujących środowiska klasowe;
- działaniach edukacyjnych, gdzie zaangażowana jest cała społeczność szkolna;
- edukacji profilaktycznej, prowadzonej zarówno przez specjalistów ze środowiska lokalnego, jak i przez organy policji.

Współpraca środowisk na rzecz przeciwdziałania agresji w sieci

Współpraca, zarówno rodziców i szkoły, jak również środowiska uczniowskiego, policji i innych podmiotów, jest skutecznym sposobem na zwalczanie przejawów cyberagresji.

Cyberprzemoc jest zaawansowaną formą agresji, która często przybiera ogromne rozmiary. Aby zapobiec jej występowaniu lub zminimalizować ryzyko jej wystąpienia, koniecznym jest ogólnospołeczne wsparcie dla ofiar tych zachowań.

„Szkoła i najbliższe otoczenie dziecka pełnią kluczową rolę w przeciwdziałaniu cyberprzemocy – szybka reakcja nauczycieli, rodziców czy innej zaufanej

osoby dorosłej często może zapobiec tragedii” [Wrzesień 2020, s. 1]. Wsparciem w tym zakresie zajmują się także środowiska zewnętrzne, które realizują ogólnopolskie, społeczne kampanie medialne, wspierające ofiary cyberprzemocy i pomagające w ich zdiagnozowaniu. Kampaniom tym bardzo często towarzyszą specjalistyczne programy edukacyjne prowadzone w ramach programu nauczania w szkołach.

Najpopularniejszą, jak do tej pory, formą wsparcia w zakresie przeciwdziałania cyberprzemocy była realizowana od 2008 roku działalność Fundacji Dzieci Niczyje i stworzona przez nią kampania *STOP cyberprzemocy*. Był to szereg spotów radiowych, telewizyjnych, a także reklama internetowa i prasowa [Wrzesień 2020, s. 7]. Prowadzone w ostatnim czasie działania wspierające przeciwdziałanie cyberprzemocy i uznane za nadzwyczajnie skuteczne, to m.in.:

- „*Nie hejtuję – reaguję – nowa kampania Fundacji Dajemy Dzieciom Siłę przeciwko cyberprzemocy i mowie nienawiści*”⁴;
- „*Cyberprzemoc – nie jest ok!*”⁵;
- „*Stop Hejt: Razem przeciwko przemocy dajmy młodym siłę*”⁶;
- „*Cyberprzemoc – nie stosuj, nie lajkuj, nie udostępniaj*”⁷.

Odpowiedzialność prawna za stosowanie cyberprzemocy

Wielu sprawców cyberprzemocy ma mylne przekonanie, że pozostają w sieci anonimowi i bezkarni. Coraz częściej jednak ofiary (również rodzice w przypadku dzieci) nie pozostają bierni na przemocowe zachowania w sieci i dochodzą sprawiedliwości oraz swoich praw.

Obecne polskie prawodawstwo nie zapewnia pełnej ochrony dzieciom i młodzieży przed cyberprzemocą, nie ma bowiem w Kodeksie karnym odniesień do przestępstw internetowych. Zapewne w kontekście rozwoju technologii informacyjnych i komunikacyjnych sytuacja ta ulegnie zmianie, jednakże na razie trzeba korzystać z dostępnych możliwości ochrony małoletnich w sieci.

Ofiara cyberprzemocy może korzystać z dwóch sposobów dochodzenia swoich praw: postępowania cywilnego i postępowania karnego [Podlewska 2009]. Pierwszy umożliwia uzyskanie odszkodowania od sprawcy i zaprzestania

⁴ <https://fdds.pl/nie-hejtuje-reaguje-nowa-kampania-fundacji-dajemy-dzieciom-sile-przeciwko-cyberprzemocy-i-mowie-nienawisci/> (03.05.2020).

⁵ <https://kampaniespoleczne.pl/cyberprzemoc-nie-jest-ok/> (03.05.2020).

⁶ <https://dziennikpolski24.pl/myslenice-kampania-przeciwko-hejtowi-i-cyberprzemocy/ar/c1-14630195> (03.05.2020).

⁷ <https://watchit.org.pl/cyberprzemoc/> (03.05.2020).

podejmowanych przez niego działań. Drugi dotyczy poniesienia odpowiedzialności karnej za popełnione przestępstwo.

W przypadku dzieci poniżej 13 roku życia, które nie mogą jeszcze w sposób pełnoprawny uczestniczyć w życiu społecznym (od 13 roku częściowa zdolność do czynności prawnych), szczególnie istotna jest opieka dorosłych, a zwłaszcza instytucji i organizacji zajmujących się bezpieczeństwem. Dziecko będące ofiarą cyberprzemocy nie może samodzielnie podejmować działań prawnych, dlatego w jego imieniu zajmują się tym rodzice/opiekunowie prawni.

Odpowiedzialność cywilna w kontekście cyberprzemocy to sytuacja dotycząca naruszenia dóbr osobistych, gdyż Konstytucja RP (art. 47) gwarantuje każdemu człowiekowi prawo do prawnej ochrony życia prywatnego, rodzinnego, czci i dobrego imienia oraz do decydowania o swoim życiu osobistym [Konstytucja RP z dnia 2.04.1997 r. (Dz. U. nr 78, poz. 483)]. Prawa człowieka, takie jak: zdrowie, wolność, cześć, swoboda sumienia, nazwisko lub pseudonim, wizerunek, tajemnica korespondencji, nietykalność mieszkania, twórczość naukowa, artystyczna, wynalazcza i racjonalizatorska są pod ochroną prawa cywilnego bez względu na wiek danej osoby [Podlewska 2009, s. 4]. Jeżeli zatem ktoś bezprawnie (czyli bez zgody opiekunów prawnych dziecka lub pełnoletniej osoby) użyje wizerunku, imienia, nazwiska, a nawet pseudonimu dziecka, narusza jego dobra osobiste i może żądać zaprzestania takiego działania, przeprosin, a także zadośćuczynienia finansowego lub wpłaty określonej sumy pieniędzy na jakiś cel społeczny [Art. 24: Ustawa – Kodeks cywilny z dnia 23.04.1964 r. (Dz. U. nr 16, poz. 93 ze zm.)].

Jeżeli mówimy o odpowiedzialności karnej sprawcy cyberprzemocy, trzeba powiedzieć szczególnie o takich sytuacjach, jak: rozpowszechnianie pornografii, zniewaga i zniesławienie, włamania, kradzież tożsamości, groźby oraz nękanie i wulgaryzmy.

W przypadku umieszczenia nagiego zdjęcia dziecka poniżej 18 roku życia w Internecie mówimy o przestępstwie rozpowszechniania pornografii z udziałem osoby małoletniej. W art. 202 Kodeksu karnego przeczytamy: „Kto rozpowszechniania produkuje, utrwała lub sprowadza, przechowuje lub posiada albo rozpowszechnia lub publicznie prezentuje treści pornograficzne z udziałem małoletniego albo treści pornograficzne związane z prezentowaniem przemocy lub posługiwaniem się zwierzęciem, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8” [Art. 202: Ustawa – Kodeks karny z dnia 6.06.1997 r. (Dz. U. nr 88, poz. 553 ze zm.)]. Przestępstwo to jest ścigane z urzędu – trzeba do prokuratury zgłosić zawiadomienie o możliwości popełnienia przestępstwa.

Jeżeli ktoś opublikuje wizerunek dziecka (zdjęcie, film) albo obraźliwe, fałszywe czy kompromitujące materiały w Internecie, albo roześle je za pomocą e-maila lub telefonu komórkowego i jego działanie ma na celu ośmieszenie czy

zdeprecjonowanie, wówczas można dochodzić odpowiedzialności na drodze postępowania karnego w odniesieniu do dwóch przestępstw z Kodeksu karnego: zniesławienia lub zniewagi. „Kto pomawia inną osobę o takie postępowanie lub właściwości, które mogą poniżyć ją w opinii publicznej lub narazić na utratę zaufania potrzebnego dla danego stanowiska, zawodu lub rodzaju działalności, podlega grzywnie, karze ograniczenia albo pozbawienia wolności do roku. Jeżeli sprawca dopuszcza się czynu określonego w § 1 za pomocą środków masowego komunikowania, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2 (zniesławienie) [Art. 212 Kodeksu karnego]. Kto znieważa inną osobę w jej obecności albo choćby pod jej nieobecność, lecz publicznie lub w zamiarze, aby zniewaga do osoby tej dotarła, podlega grzywnie albo karze ograniczenia wolności. Kto znieważa inną osobę za pomocą środków masowego komunikowania, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku (zniewaga) [Art. 216 Kodeksu karnego]. W przypadku tych dwóch przestępstw należy złożyć w Sądzie Rejonowym (Wydziale Karnym), właściwym ze względu na miejsce popełnienia przestępstwa, prywatny akt oskarżenia.

Coraz częściej w kontekście cyberprzemocy mówi się o włamaniach na konta internetowe: e-mailowe, profile społecznościowe oraz we wszystkie miejsca zabezpieczone hasłem. Sprawcy najczęściej chcą uzyskać jakieś informacje albo dokonać tzw. „kradzieży tożsamości”. Włamując się na konta dokonują zmian haseł, usuwają zdjęcia, informacje, dodają nowe czy wysyłają wiadomości do innych użytkowników. Ofiara takiej sytuacji nie musi się czuć bezsilna. Uzyskanie odpowiedzialności za takie działania umożliwia art. 267 (kradzież informacji) oraz art. 268a (niszczenie, usuwanie i uszkodzanie danych informatycznych) Kodeksu karnego: „Kto bez uprawnienia uzyskuje informację dla niego nieprzeznaczoną, otwierając zamknięte pismo, podłączając się do przewodu służącego do przekazywania informacji lub przełamując elektroniczne, magnetyczne albo inne szczególne jej zabezpieczenie, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 211” [Art. 267 Kodeksu karnego]; „Kto, nie będąc do tego uprawnionym, niszczy, uszkodza, usuwa, zmienia lub utrudnia dostęp do danych informatycznych albo w istotnym stopniu zakłóca lub uniemożliwia automatyczne przetwarzanie, gromadzenie lub przekazywanie takich danych, podlega karze pozbawienia wolności do lat 312” [Art. 268a Kodeksu karnego]. W tym przypadku należy złożyć zawiadomienie o podejrzeniu przestępstwa, nie trzeba jednak wskazywać sprawcy (gdyż jest on nieznany). Zadaniem policji i prokuratury, przy użyciu odpowiednich narzędzi, jest odnalezienie sprawcy.

Umieszczane w Internecie groźby, szantaże (również wobec dzieci i młodzieży przez nielubianych kolegów) to forma cyberprzemocy, której konsekwencją

może być dochodzenie swoich praw na gruncie Kodeksu karnego i art. 190 oraz 191: „Kto grozi innej osobie popełnieniem przestępstwa na jej szkodę lub szkodę osoby najbliższej, jeżeli groźba wzbudza w zagrożonym uzasadnioną obawę, że będzie spełniona, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2 [Art. 190 Kodeksu karnego]. „Kto stosuje przemoc wobec osoby lub groźbę bezprawną w celu zmuszenia innej osoby do określonego działania, zaniechania lub znoszenia, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3 [Art. 191 Kodeksu karnego]. Umieszczanie na profilach społecznościowych, czatach, forach internetowych, blogach czy wysyłane za pomocą e-maila lub smsów groźby, często prowadzące do przedsięwzięcia przez kogoś określonych działań, przez wielu młodych ludzi wydaje się niczym złym. W przypadku groźby, którą można zidentyfikować, należy złożyć zawiadomienie o podejrzeniu przestępstwa do prokuratury właściwej ze względu na miejsce zamieszkania. Groźba bezprawna jest przestępstwem wnioskowanym, należy zatem złożyć wniosek o ściganie.

Również można dochodzić swoich praw, jeżeli ktoś przez telefon za pomocą Internetu ciągle wysyła nam niechciane wiadomości, obrazy, filmy, linki itp. Wówczas mówimy o nękanii, i tutaj zastosowanie ma Kodeks wykroczeń: „Kto w celu dokuczenia innej osobie złośliwie wprowadza ją w błąd lub w inny sposób złośliwie niepokoi, podlega karze ograniczenia wolności, grzywny do 1.500 zł albo karze nagany. Kto w miejscu publicznym umieszcza nieprzyzwoite ogłoszenie, napis lub rysunek, albo używa słów nieprzyzwoitych, podlega karze ograniczenia wolności, grzywny do 1.500 zł albo karze nagany” [Art. 197: Ustawa – Kodeks wykroczeń z dnia 20.05.1971 r. (Dz. U. nr 12, poz. 114 ze zm.)]. Kodeks wykroczeń ma również zastosowanie w przypadku wulgaryzmów, czyli zamieszczanie w sieci nieprzyzwoitych słów, filmów zdjęć itp. w miejscach, gdzie komunikuje się wiele osób, np. na forum lub takich, które są powszechnie dostępne, np. blogi czy profile społecznościowe. W Kodeksie wykroczeń znajdziemy zapis: „Kto w celu dokuczenia innej osobie złośliwie wprowadza ją w błąd lub w inny sposób złośliwie niepokoi, podlega karze ograniczenia wolności, grzywny do 1.500 zł albo karze nagany. Kto w miejscu publicznym umieszcza nieprzyzwoite ogłoszenie, napis lub rysunek albo używa słów nieprzyzwoitych, podlega karze ograniczenia wolności, grzywny do 1.500 zł albo karze nagany” [Art. 141 Kodeksu wykroczeń]. Zdarzenie zgłasza się na policję, która zabezpiecza dowody w tej sprawie i kieruje sprawę do Sądu Rejonowego.

Coraz większa świadomość w zakresie uzyskiwania odpowiedzialności za popełnione przez sprawców akty cyberprzemocy powoduje działania prawne, również w przypadku dzieci i młodzieży (zarówno w kontekście ochrony ofiar, jak i karania młodocianych sprawców). Internet przestaje być anonimową

przestrzeni, w której każdy może zachowywać się w sposób dowolny i bezkarny, a coraz większa liczba przeprowadzanych w sądach spraw świadczy o rosnącej skali tego zjawiska.

Zakończenie

Cyberprzemoc jest problemem, którego nie można lekceważyć. Stosowana najczęściej w środowiskach szkolnych, przez rówieśników i wobec rówieśników, wielokrotnie już doprowadziła do tragedii.

Zarówno grono rodzicielskie, jak i pedagodzy, stoją przed dużym wyzwaniem, aby tego typu zachowania tłumić zanim wymkną się spod kontroli. Szkolni cyberagresorzy to nie tylko zagrożenie, które występuje *tu i teraz*, wobec jednej ofiary. To potencjalne zagrożenie, które w przyszłości może wyrządzić wiele szkód szerszemu gronu osób. Dlatego właśnie zarówno jednostki Policji, jak i Ministerstwo Edukacji, angażują się w prowadzenie paneli edukacyjnych dla szkół, które rozwijają wszelkie wątpliwości dotyczące cyberprzemocy i działają proaktywnie dla zwalczania przejawów tego zjawiska.

Każdy z rodziców pragnie, aby jego dziecko posiadało rozległe możliwości rozwoju i dostęp do szerokiej wiedzy, czego jednym ze źródeł jest właśnie Internet. Ta forma aktywności wymaga jednak szczególnej uwagi i kontroli. Mądre przewodnictwo to klucz do ochrony dziecka przed zagrożeniami, jakie niesie ze sobą cyberśrodowisko.

Literatura

- Bandura A., 1973, *Aggression: a social learning analysis*, Stanford University, Prentice-Hall Englewood Cliffs, New Jersey.
- Barlińska J., Szuster A., 2014, *Cyberprzemoc. O zagrożeniach i szansach na ograniczenie zjawiska wśród adolescentów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Borkowska A., 2019, *Cyberprzemoc. Włącz blokadę na nękanie. Poradnik dla rodziców*, NASK Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Czemierchowska-Koruba E., 2014, *Agresja i przemoc w szkole, czyli co powinniśmy wiedzieć, by skutecznie działać*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa.
- Danowski B., Krupińska A., 2007, *Dziecko w sieci*, Wydawnictwo Helion, Gliwice.
- Fenik K., 2013, *Psychologiczne aspekty bullyingu: perspektywa sprawcy, ofiary i świadka*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa.

Konstytucja RP z dnia 2.04.1997 r.

Kowalski R.M., Limber S.P., Agatson P.W., 2008, *Cyberbullying: Bullying in the Digital Age*, Malden, s. 43–51.

Pyżalski J., 2010, *Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.

Rywczyńska A., Wójcik S., 2018, *Bezpieczeństwo dzieci i młodzieży online. Kompendium wiedzy dla rodziców i profesjonalistów*, Polskie centrum Programu Safer Internet, Warszawa.

Podlewska J., 2009, *Odpowiedzialność prawna za cyberprzemoc w stosunku do nieletnich*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, Vol 8, No 1.

Szmyd B., 2015, *Chrońmy młodość w sieci. Materiały dydaktyczne do wykorzystania podczas warsztatów edukacyjnych dla kadry pedagogicznej*, Stowarzyszenie Ruchu Pomocy Psychologicznej INTEGRACJA, Stalowa Wola.

Ustawa – Kodeks cywilny z dnia 23.04.1964 r. (Dz. U. nr 16, poz. 93 ze zm.).

Ustawa – Kodeks karny z dnia 6.06.1997 r. (Dz. U. nr 88, poz. 553 ze zm.).

Ustawa – Kodeks wykroczeń z dnia 20.05.1971 r. (Dz. U. nr 12, poz. 114 ze zm.).

Wojtasik Ł., 2008, *Jak reagować na cyberprzemoc. Poradnik dla szkół*, Wydawnictwo Fundacji Dzieci Niczyje, Wyd. II, Warszawa.

Źródła internetowe:

Bezpieczna szkoła. Zagrożenia i zalecane działania profilaktyczne w zakresie bezpieczeństwa fizycznego i cyfrowego uczniów, <https://sp3-ustka.pl/images/bezpieczenstwo.pdf> (03.05.2020).

Czesławiak A., *Agresja elektroniczna i cyberbullying wśród dzieci i młodzieży a działania szkoły*, *Szkoła Podstawowa w Sokołowie Podlaskim*, s. 229 https://bon.edu.pl/media/book/pdf/Agresja%20_elektroniczna_i_cyberbullying-AC.pdf (02.05.2020).

Walendzik G., *Zapobieganie i przeciwdziałanie przemocy w cyberprzestrzeni*, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,15249,vp,17730.pdf> (03.05.2020).

Wrzesień A., *Profilaktyka przemocy – przykłady działań z Polski i świata*, <https://dzieckokrzywdzone.fdds.pl/index.php/DK/article/view/726> (03.05.2020).

<https://fdds.pl/nie-hejtuje-reaguje-nowa-kampania-fundacji-dajemy-dzieciom-sile-przeciwko-cyberprzemocy-i-mowie-nienawisci/> (03.05.2020).

<https://kampaniespoleczne.pl/cyberprzemoc-nie-jest-ok/> (03.05.2020).

<https://dziennikpolski24.pl/myslenice-kampania-przeciwko-hejtowi-i-cyberprzemocy/ar/c1-14630195> (03.05.2020).

<https://watchit.org.pl/cyberprzemoc/> (03.05.2020).

<https://116111.pl/problemy/czym-jest-cyberprzemoc,aid,53> (02.05.2020).

<http://www.ibe.edu.pl/pl/babel/11-media/aktualnosci-prasowe/381-przemoc-w-polskiej-szkole-jak-naprawde-wyglada> (02.05.2020).